

Ettekanne TÜ Narva kolledžis 13.03.2023

Lauri Mälksoo,

TÜ rahvusvahelise õiguse professor

Taustaks: ettekanne põhineb minu varasemal teadustööl, eriti raamatul „Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus“, mille eestikeelne fail on siin: <http://hdl.handle.net/10062/83582>

venekeelne fail siin: <http://hdl.handle.net/10062/83583>

ja ingliskeelne fail siin: <https://brill.com/display/title/60311?language=en> .

Tees: Narva hõivamisel 1944.a langenud Nõukogude sõjaväelasi meenutavad tänavanimed on vastuolus Eesti riigiõiguslike alustega, mis omakorda tuginevad rahvusvahelisele õigusele.

Põhjendus:

Eesti Vabariigi kehtivas, 1992.a vastu võetud põhiseaduse peambulis on sätestatud, et Eesti Vabariik kuulutati välja 24.02.1918. Samas peambulis on täpsustatud, et 1992.a põhiseadus võeti vastu 1938.a põhiseaduse alusel. Need ei ole suvalised sõnakõlksud, vaid kannavad endas olulist juriidilist, riigiõiguslikku mõtet. Tegemist on riikliku järjepidevuse doktriiniga (vene k *государственный континуитет*), mis omakorda Eesti puhul tugineb rahvusvahelisele õigusele. Riiklikku järjepidevust on läbi aja rõhutanud nii Eesti riigivõimuorganid (Riigikogu, Riigikohus, muidugi ka valitsused) ja selle doktriiniga on nõustunud ka näiteks Euroopa Inimõiguste Kohus erinevates ajalugu puudutavates kohtuasjades – Eesti puhul näiteks Kolk, Kislyi ja Penart kohtuasjades. Tuleb rõhutada, et riikliku järjepidevuse doktriin pole konstitutsiooniliselt maksvusel üksnes Eestis, vaid kõigis kolmes Balti riigis – Eestis, Lätis ja Leedus.

Tahaksin peatuda küsimusel *miks*. Kui Eesti iseseisvus taastati 1991.a, miks lähtuti riikluse taastamisel just riikliku järjepidevuse doktriinist? Sellisena eristusid Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude liiduvabariikidest, kes ei saanud enda kohta juriidiliselt öelda, et nad *taastavad* varasemaid riike. Erinevalt Balti riikidest on näiteks Kasahstan, Valgevene ja Armeenia alles 1991.a tekkinud riigid; nad kuulusid enne seda Nõukogude Liitu õiguslikult korrektselt.

Põhiline vastus küsimusele 'miks?' on see, et igal riigil ja rahval on võõrandamatu õigus *mitte* aktsepteerida seda, kui rahvusvahelist õigust tema suhtes jämedalt rikutakse. Rikkumisega ei kao ära õigused; ükskõik kuidas rikkuv riik omalt poolt asju ka näidata ei püüaks. Ja Nõukogude Liit rikkus 1940.a kõikvõimalikke rahvusvahelise õiguse norme, kui ta okupeeris (*оккупация*) ja annekteeris (st liitis enda külge; *аннексия*) Eesti Vabariigi territooriumi.

Sõjaeelse Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel kehtis terve rida tähtsaid riikidevahelisi lepinguid – 1920.a Tartu rahuleping, 1928.a nn Litvinovi protokoll, 1932.a mittekallaletungileping, 1933.a agressiooni

defineerimise konventsioon. Lisaks sellele kuulus Nõukogude Liit aastatel 1934-1939 Rahvasteliitu, tänapäeva ÜRO eelkäijasse; Rahvasteliidu liikmeks oli alates 1921-1940. a ka Eesti Vabariik. 1919. a vastu võetud Rahvasteliidu statuudi artiklis 10 võtsid Rahvasteliidu liikmed kohustusi teiste liikmesriikide kaitsmisel agressiooni vastu. 1928. a vastu võetud Briand-Kelloogi paktis (mida peagi kopeeris Litvinovi protokoll) mõistsid riigid hukka sõja kasutamise rahvusvaheliste probleemide lahendamisel ja kuulutasid, et nad loobuvad sõjast kui riikliku poliitika teostamise vahendist.

Ometi sõlmisid natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit 23. augustil 1939. a mittekallaletungipakti, mille juurde kuulusid salajased lisaprotokollid. Toona maailma üldsus neid salaprotokolle veel ei näinud, neist liikusid vaid kuulujutud. Salaprotokollide originaaltekst avalikustati Lääne ajakirjanduses alles pärast Teise maailmasõja lõppu, 1946. a. Nõukogude Liit eitas salaprotokollide sõlmimist kuni 1989. a detsembrini, mil Rahvasaadikute kongress 1939. a MRP salaprotokollid õigustühiseks kuulutas.

Venemaal on traditsiooniks rääkida Suurest Isamaasõjast, mis Nõukogude Liidu jaoks algas 22. juunist 1941. a, natsi-Saksamaa kallaletungiga. Kuid Teine maailmasõda meie regioonis ei alanud siiski natsi-Saksamaa kallaletungiga Nõukogude Liidule 1941. a juunis. Peaaegu kaks aastat, 1939-1941 tegid natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit omavahel koostööd nende vahel asunud väiksemate riikide suveräänsuse ründamisel ja sellega rahvusvahelise õiguse rikkumisel. Salaprotokollides jagasid natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit nende vahel asunud 1920. a suveräänsete riikide tunnustuse leidnud riigid omavahel ära mõjusfääridesse. Poola territoorium pidi tehtama omavahel pooleks, Soome, ja enamus Balti riike, aga ka Rumeenia osa Bessaraabia pidid jääma Nõukogude Liidu huvisfääri. Hiljem, septembris 1939. a teid Berliin ja Moskva veel järelprotokoll, millega varasemalt Saksa mõjusfääri kuulunud Leedu läks üle Nõukogude Liidu mõjusfääri ja Moskva maksis selle eest Saksamaale raha.

Oli põhjus, miks need salaprotokollid pidid jääma salajaseks – nad rikkusid rahvusvahelise õiguse kõige põhilisemaid aluspõhimõtteid. Teiste suveräänsete riikide territooriumide üle niiviisi kaubelda ju ei saa ja seda mitte ainult moraalses, vaid ka juriidilises mõttes. Õigupoolest varasematel sajanditel sai, aga pärast kõigi nende vallutust piiravate ja keelavate lepingute vastuvõtmist alates 1919, 1928 jne juriidiliselt enam ei saanud. Tänapäeval me ütleksime, et selline teguviisi rikub rahvusvahelise õiguse imperatiivset normi ehk *jus cogens*'it. Seejuures oli Nõukogude Liidu rahvusvahelise õiguse rikkumine selles mõttes natsi-Saksamaast suuremgi, et salaprotokollid sõlmis Nõukogude Liit ju Rahvasteliidu liikmena, rikkudes sellega selle organisatsiooni aluspõhimõtteid. (Kui Hitler Saksamaal võimule tuli, siis natsi-Saksamaa lahkus Rahvasteliidust.)

Kuidas siis kumbki suurriik MRP salaprotokolle kasutas? 1. septembril 1939. a ründas Saksamaa Poolat, ent 17. septembril tungisid Nõukogude väed Poolasse sisse ida poolt. Nõukogude ajalookäsitluses kutsuti seda muidugi 'vennasrahvaste vabastamiseks', ent mõlemad riigid – natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit panid rahvusvahelise õiguse mõttes tegelikult toime agressiooni Poola kui suveräänse riigi suhtes. Valus tõde, aga Teist maailmasõda poleks vähemalt sellisel kujul puhkenud, kui natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit poleks omavahel sõda valla päästa aidanud kokkulepet sõlminud.

Septembris 1939 kutsus Nõukogude Liidu juhtkond Balti riikide esindajad Moskvasse ja nõudis nn baaside lepingu sõlmimist (st et Nõukogude sõjaväebaasid viidaks Balti riikide territooriumile), ähvardades keeldumise korral sõja ja vallutusega. Poolaga äsja juhtunud traagika oli kõigil nagunii silme ees. Baaside lepingu läbirääkimistel Moskvas mängis oma rolli ka see, et Stalin ise töötas: baasid on üksnes ajutised ja Nõukogude Liit ei hakka puutama Balti riikide suveräänsust. Riiklusega jääb kõik nii, nagu 1920. a Tartu rahulepingus sai kokku lepitud; nii lubas Stalin 1939. a.

Soome muide keeldus 1939.a sügisel analoogset baaside lepingut sõlmimast ja selle tulemusena tungis Nõukogude Liit novembris 1939 kallale; algas Talvesõda. Nõukogude ajal koolis käinutele ei õpetatud ajalootunnis, et Soome vastu toimepandud agressiooni eest visati Nõukogude Liit 1939.a lõpus Rahvasteliidust välja. Juba Soome Talvesõja ajal hakkas Nõukogude Liit Eestiga sõlmitud baaside lepingut rikkuma, sest kasutas oma Eestis asunud sõjaväebaase Soome pommitamiseks vaatamata sellele, et Eesti oli ennast kuulutanud neutraalseks riigiks.

Kui me räägime sellest, missuguse iseloomu ja suunitlusega riik oli Nõukogude Liit tol ajal, siis ei saa unustada, et 1940.a aprillis ja mais hukati Nõukogude Liidus (Katõnis ja mujal) kokku peaaegu 22 000 Poola ohvitseri, kes olid langenud Nõukogude sõjavangi 1939.a sügisel. Tegu oli räige rahvusvahelise õiguse rikkumisega ja kuni 1980.aastate lõpuni Moskva valetas nagu oleks kuriteo toime pannud Saksamaa.

Muidugi Stalin valetas ka siis, kui ta lubas Eesti esindajatele, et baaside lepinguga Eesti territooriumile sisse toodud vägesid ei kasutata Eesti iseseisvuse vastu ära. 1940.a esitas Nõukogude Liit Eesti valitsusele ultimaatumi, millega nõudis 'piiramatu väekontingendi' Eestisse sisselaskmist; sisuliselt kuulutas Eesti okupeerimist. Sellega kaasnes õhu- ja mereblokaad, mis muide oli defineeritav agressioonina 1933.a agressiooni defineerimise konventsioonis, mille Nõukogude Liit oli kusjuures ise agatanud. 17. juunil 1940.a Nõukogude Liit okupeeris Eesti Vabariigi ja 1940.a augustis liideti (annekteeriti) Eesti ka formaalselt Nõukogude Liidu külge. Muide, veel üks huvitav nüanss 1940.a juuni ultimaatumite kohta: Nõukogude välisminister Molotov põhjendas Balti riikide okupatsiooni vajadust näiteks Leedu esindajale Vene ajalooliste imperiaalsete püüdlustega Balti ruumis (Peeter I jne).

1940.a juuni oli aeg, mil natsi-Saksamaa oli parasjagu vallutamas Pariisi, mistõttu Eesti jt Balti riikidega juhtunu polnud tolles ajahetkes maailmas uudis nr 1. Siiski väljastas näiteks USA riigidepartemang (välisministeerium) 23.07.1940 deklaratsiooni (nn Wellesi deklaratsioon, Sumner Welles'i järgi), millega loeti Nõukogude Liidu poolne Balti riikide hõivamine rahvusvahelise õiguse vastaseks okupatsiooniks ja keelduti seda tunnustamast. Sellega sai alguse USA ja hiljem ka mitmete teiste lääneriikide mittetunnustamispoliitika Balti riikide Nõukogude Liitu kuulumise suhtes. Nagu Te teate, lasi USA iseseisvate Balti riikide diplomaatidel tegutseda kuni nende riikide iseseisvuse taastamiseni 1991.a, st kogu Nõukogude perioodi jooksul. Muide, ekslik on öelda, nagu oleks USA olnud kogu aeg Venemaa geopoliitiline vastane. Näiteks Esimese maailmasõja võitnud riikidest tunnustas Eestit jt Balti riike *de jure* kõige viimasena just USA, sest ameeriklased tahtsid olla ausad just ajaloolise Venemaa suhtes ja oodata kõigepealt ära, kas vabariiki ei õnnestu Venemaal taastada.

Võib küsida, kas on mingi juriidiline tähtsus sellel, et Eesti valitsus 1940.a juunis Nõukogude Liidule sõjaliselt vastu ei hakanud. Siin on sobilik analoogia vaadata 1946.a Nürnbergi tribunali praktikat. Nürnbergi tribunali kohtuotsuses loeti kuriteoks rahu vastu (agressiooniks) nii need juhud, kui Saksamaa kasutas relvajõudu (puhkes sõda) nagu näiteks Poola vastu, aga ka need juhud, kus pelgalt ähvardati relvajõu kasutamise ja alistumine toimus sõja puhkemiseta (näiteks Tšehhoslovakkia). Kui me räägime rahvusvahelisest õigusest sel ajal, siis Balti riikide suhtes kehtinud juriidiline standard oli veelgi kõrgem – oli ju Nõukogude Liit sõlminud nendega ülal viidatud regionaalsed ja kahepoolsed lepingud, lisaks rahvusvahelise õiguse üldisele standardile. Eestil jt Balti riikidel on õigus samale õiguslikule standardile, mida kasutati Nürnbergis, st sõja puhkemine või sõjaline vastupanu polnud vajalik vallutusõjaks kvalifitseerimisel, kui oli ähvardatud sõjalise jõu kasutamisega.

Mõnikord öeldakse, et Eesti polnud ju ainult okupeeritud, vaid oli ka annekteeritud, st Nõukogude Liidu külge liidetud. See on tehniliselt võttes õige, kuid ei muuda Eesti toonases õiguslikus staatuses midagi, sest kui anneksioon (teise riigi külge liitmine) viiakse läbi õigusvastase okupatsiooni tulemusena, siis jääb ka anneksioon õigusvastaseks.

Suvest 1940.a kuni suveni 1941.a Nõukogude Liit ühtlasi ka käitus Eestis vaenuliku võõrvõimuna. Selle väljenduseks oli märkimisväärse osa Eesti Vabariigi eliidist arreteerimine, mahalaskmine või Venemaale vangilaagritesse saatmine ja muidugi ka 1941.a 14. juunil 10 000 Eesti kodaniku maasiküüditamine Venemaale; taas kord rahvusvahelise õiguse rikkumine. Teiste hulgas küüditati 14. juunil 1941.a Venemaale Narva pikaajaline sõjaeelne linnapea Jaan Luts, kes oli juhtumisi minu vanavanaisa (vaarisa) Hendrik Lutsu vend. Jaan Luts suri 1943.a Vosturallagis.

1941.a sügisest kuni 1944.a sügiseni oli Eesti territoorium Saksa okupatsiooni all. Erinevalt Nõukogude Liidust 1940.-1941.a natsi-Saksamaa vähemalt tunnustas Eestis, et tegemist oli rahvusvahelise õiguse mõttes okupatsioonivõimuga. Kui 1941.a said Nõukogude Liidust, USAst ja Suurbritanniast Teises maailmasõjas liitlased, siis üritas Nõukogude Liit sõja ajal korduvalt kätte saada lääneriikide tunnustust sellele, et Balti riigid on nüüd Nõukogude Liidu osad. Sellest on lähemalt kirjutanud ajaloolane Kaarel Piirimäe oma raamatus „Roosevelt, Churchill ja Stalin ning Balti küsimus Teises maailmasõjas“. Siiski Moskva ei saanud mitte kunagi kätte seda tunnustust Washingtonilt ja Londonilt, eriti mitte *de jure*. 14.08.1941 võtsid Roosevelt ja Churchill vastu Atlandi harta, millega kinnitasid, et need kaks riiki ei soovi maailmas näha territoriaalseid muutusi, mis ei vasta asjassepuutuvate rahvaste vabale tahtele. Teherani ja Jalta konverentsidel Teise maailmasõja ajal tuli see Stalinil, Rooseveltil ja Churchillil omavahel teemaks ja viimased rõhutasid, et ka Saksa armeed Baltikumist välja ajades peab Nõukogude Liit seal korraldama vabad valimised. Kuna USA ja Suurbritannia jätkasid pärast Teist maailmasõda mittetunnustamispoliitikat Balti riikide hõivamise suhtes, siis võib järeldada, et ka nende riikide arvates Stalin vabade valimisteni Balti riikides kunagi ei jõudnud.

Seega kuidas siis ikkagi mõista rahvusvahelise õiguse mõttes 1944.a lahinguid Eestis? Sellele küsimusele vastates ei peaks me kasutama Eestis mitte Venemaa või mõne teise riigi perspektiivi, vaid ikkagi Eesti Vabariigi enda perspektiivi ja ajalugu. Ning see on järgmine: üks riik, kes oli Eestit õigusvastaselt okupeerinud ja annekteerinud 1940-1941 (Nõukogude Liit) oli 1944.a tagasi haaramas Eesti Vabariigi territooriumit teiselt Eestit okupeerinud (1941-1944) riigilt, natsi-Saksamaalt. Seejuures tuleb silmas pidada, et 1944.a septembris tegid Eesti Vabariigi viimase okupatsioonieelse peaministri Jüri Uluots'aga seotud poliitilised jõud tõsise katse Eesti iseseisvus taastada. Kui Nõukogude väed 1944.a septembris Tallinnasse jõudsid, siis ei võtnud nad Toompeal Pika Hermannit tornist maha mitte haakristilippu, vaid sini-must-valget. Viimane Nõukogude okupatsioonieelne Eesti Vabariigi peaminister Jüri Uluots oli 1944.a septembris ametisse nimetanud Otto Tiefi valitsuse, mis sai aga tegutseda vaid mõned päevad.

Euroopa riigid on oma mälupoliitikas käinud erinevalt ümber Nõukogude armee panusega Teises maailmasõjas. Näiteks Pariisis on Avenue de Stalingrad Stalingradi lahingu mälestuseks. Berliinis on alles mälestusmärgid Nõukogude sõduritele, näiteks Treptow' pargis. Kuid nende riikide ajalugu erineb sellel perioodil Eesti ajaloost. Saksamaa ründas 1941.a juunis vallutussõjas Nõukogude Liitu ega ole seda hiljem kunagi eitanud, nii nagu ka Saksamaa poolt Nõukogude Liidus Teise maailmasõja ajal toimepandud massivseid kuritegusid. Kuidas Nõukogude armeed Saksamaal mälestada on Saksamaa asi. Prantsusmaa jaoks oli Nõukogude Liit alates 1941.a suvest liitlane ja Nõukogude armee edasitung Ida- ja

Kesk-Euroopas aitas lõppastmes vabastada natsidest ka Prantsusmaad. Prantsusmaad Nõukogude Liit ei okupeerinud.

Eesti Vabariik aga sattus Teises maailmasõjas kahekordse välisokupatsiooni ohvriks; üks okupatsioon lihtsalt asendus teisega ja siis tuli esimene okupatsioon tagasi. Nõukogude armee ajas küll 1944.a sakslased Eestist välja, kuid nad ei lahkunud Eestist ega taastanud olukorda, mida Eesti rahva väga suur enamus toona soovis, st iseseisvat Eesti Vabariiki. Ka edaspidi käitus Nõukogude võim sisuliselt okupatsioonivõimuna, mille tunnistuseks oli nii laialdane partisaniliikumine (metsavennad) Balti riikides kui ka 1949.a märtsiküüditamine.

Kahjuks on Putini Venemaa asunud imperiaalsetes huvides Nõukogude Liidu poolt toimepandud rahvusvahelise õiguse rikkumisi ja kuritegusid taas eitama, Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokolle õigustama jne. Seejuures vaikitakse taas maha ka kommunistide poolt vene rahva vastu toime pandud kuriteod; viimane näide on stalinismi ohvrite kohta tõe väljaselgitamisega tegelenud ühenduse Memorial välisagendiks kuulutamine ja sulgemine.

Lõpetuseks tahangi rõhutada, et hinnang 1944.a sõjasündmustele Eestis sõltub paljuski ka sellest, millise riigi perspektiivi me võtame. Enam kui 30 aastat pärast Eesti iseseisvuse taastamist 1991.a peaks aga siiski olema loomulik ja tegelikult ainumõeldav, et Eestis kehtib selles küsimuses Eesti Vabariigi perspektiiv, mitte mõne välisriigi perspektiiv. Eesti perspektiiv tugineb omakorda aga rahvusvahelisele õigusele ja rõhutab, et õigusvastane vallutus ei saanud muutuda 'vabastamiseks' isegi siis, kui selle käigus teist okupanti, natsi-Saksamaad, Eestist sõjaliselt välja suruti. Sõda ei käinud Eestis antud juhul natsi-Saksamaa territooriumil, vaid okupeeritud Eesti Vabariigi territooriumil. See ei olnud muutunud rahvusvahelise õiguse mõttes ka Nõukogude Liidu enda territooriumiks, mida oleks saanud enda maana vabastada. Välisriigi territooriumi puhastamisel teisest okupandist oleks aga tulnud ise lahkuda pärast teise okupandi üle saavutatud sõjalist võitu – mida aga ei juhtunud.

Täna tähelepanu eest ja olen valmis vastama Teie küsimustele!